

28 May İstiqlalı və Türkiyə-Azərbaycan qardaşlığı

Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması haqqında 1920-ci il 11 yanvar tarixli qərarı, milli Azərbaycan dövlətçiliyinin beynəlxalq aləmdə hüquqi və siyasi cəhətdən təsdiqi idi. Bu tarixi hadisə təkcə Azərbaycanda deyil, Anadoluda da böyük şadlıqla qarşılanmışdır. Bu qərar ölkənin hər yerində böyük bir sevincə qarşılanmış, o günün qəzetləri tərəfindən coşqu dolu ifadələrlə ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Bu hadisəni Mustafa Kamal Paşanın ən yaxın silahdaşlarından biri olan Yunus Nadi "Yeni Gün" qəzetində öz köşə yazısını "Azərbaycanın istiqlalı sülh konfransı tərəfindən təsdiq edilmişdir. Türklük aləmi yeni, müstəqil bir siyasi üzv qazanmışdır" başlığıyla vermiş, Azərbaycanın istiqlalını "fövqəladə önəmli bir hadisə" olaraq dəyərləndirmişdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra dövlətin başlıca vəzifəsi ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etməkdir. Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Bakı bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edilmiş, hələ də Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ, Dərələyəz bölgələrinə erməni təcavüzü davam etməkdə idi. Bu təcavüzün qarşısını alınmasında, ermənilər tərəfindən bölgə əhalisinin qırğınlarının miqyasının azalması üçün müstəsna xidmətləri olan şəxsiyyət-lərdən biri də Atatürkün ən yaxın silahdaşı, Türkiyənin istiqlal savaşına böyük töhfələr vermiş, Nuh yurdu Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyaraq bu bölgənin xilaskarı kimi tanınan Kazım Qarabəkir Paşadır.

Qazi Mustafa Paşa Atatürkün "Naxçıvan türk qapısıdır. Bu xüsusə diqqətə alaraq onun mövcudiyətini qorumaq üçün əlinizdən gələni edin!" tapşırığının ardınca Kazım Qarabəkir Paşa ordusu ilə Naxçıvana yardıma gəlir. Naxçıvanlı müəllim, o günlərin canlı şahidi Lətif Hüseynzadə xatirələrində yazır ki, "üçgünlük vuruşmadan sonra şanlı türk ordusu Naxçıvana daxil oldu. Kazım Qarabəkir Paşanın yerli əhali böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. Şəhərdə bayram tədbirləri başladı. Türk bayrağının qaldırılması münasibəti ilə təşkil olunmuş izdihamda çıxış edənlərin hər biri xilaskar türk ordusuna sonsuz sevgilərini çatdırırdılar".

Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanda olduğu zaman görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidlə birgə bölgənin maarif və mədəniyyətinin inkişafına böyük söz göstərir. Naxçıvan teatrının inkişafında yaxından iştirak edir. Namiq Kamalın "Vətən və ya silistrə" tamaşasına rejissorluq edərək hətta səhnə tərtibatını da özü verir. O, Naxçıvanda olarkən burada türk klassik yazarları - Namiq Kamalın, Tofiq Fikrətin, Xalidə Ədibin, Əbdülhəq Hamidin, Yəhya Kamalın və digər türk klassiklərinin əsərlərini toplayaraq böyük bir kitabxana yaradır.

Mudros sazişinə əsasən, Kazım Qarabəkir Paşanın 1-ci Qafqaz Kolordusu ləğv edilir, qəhrəman Paşa Naxçıvan torpağını tərk etməli olur. Naxçıvandan gedərkən o, "Harda olursansa olum, Naxçıvanı köməksiz, arxasız qoymuyacağam. Var qüvvəmlə onu müdafiə edəcək, daşnaklara verməyəcəyəm", - demişdi.

Erməni daşnak qüvvələri 1919-cu ilin aprelinə yenidən Naxçıvanın Şərur bölgəsini işğal edirlər. Bu zaman Kazım Qarabəkir Paşa yenə də Naxçıvanı tərk qoymur. Ağrıdağ tərəfdən yardım üçün Naxçıvana 2 min nəfərlik əsgər göndərir. Elə ilk günlərdən xeyli itki verən ermənilər geri çəkilməyə məcbur olurlar.

1918-ci il oktyabrın 30-da Antanta dövlətləri ilə imzalanmış Mudros sazişi Anadolu dövlətçiliyinə böyük zərbə vurdu. Təkcə Osmanlı imperiyasının uzaq hüduqları deyil, qədim türklüyün beşiyi Anadolu bölgəsi də böyük ölçüdə xarici hərbi-siyasi təhlükə ilə ciddi şəkildə üz-üzə qaldı. Belə bir mürəkkəb şəraitdə dahi Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi ilə Anadoluda xarici qüvvələrə qarşı Milli Mücadilə Hərəkatı başladı (1919-1922-ci illər). Bu dövrdə Anadolu türkləri xarici işğalçılara qarşı Milli Mücadilə savaşını apararkən, Azərbaycan türkləri də öz qanları və canları bahasına türk-müsləman dünyasının yeganə respublikası olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq uğrunda mübarizə aparırdılar. İki doğma qardaşın taleyi eyni olduğu kimi, düşmənləri də eyni idi. Məhz buna görə idi ki, dövrün real siyasi gerçəkliklərinə nəzərən Qazi Mustafa Kamal Paşa söyləyirdi ki, "Türkün türkdən başqa dostu yoxdur". Həqiqətən də həmin dövrdə Avrasiya dünyasında baş verən siyasi proseslərə diqqət yetirsək, türk liderin nə qədər haqlı olduğunu birmənalı şəkildə şahidi oluruq.

Anadoluda Milli Mücadilə Hərəkatı zamanı özünün mürəkkəb siyasi və sosial-iqtisadi dövrünü yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Anadolu qardaşlarını tərk qoy-

madı. Bacardığı qədər maddi və mənəvi yardımını əsirgəmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti siyasi və iqtisadi baxımdan çətin durumda olmasına baxmayaraq, Anadoluda başlayan Milli Mücadilə hərəkatına imkan daxilində yardım göstərmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri Nəsim bəy Yusifbəyli tərəfindən 1, 5 milyon fransız frankı miqdarında pul yardımı göstərmək, Anadoluya neft məhsulları çatdırmaq üçün çek qəbzləri imzalanmış və Milli Mübarizə rəhbərlərinə çatdırılmışdır.

Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbəri və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin şəxsi həkimi Məhəmməd bəy Kəngərli öz xatirələrində qeyd edirdi ki, "1, 5 milyon franklık köməkdən əlavə, daha yüksək miqdarda başqa bir pul yardımı da Nağı Keykürün (Şeyxzamanlı) tərəfindən Türkiyəyə gətirilərək hökumətə təqdim edilmişdir. Mən Şeyxzamanlı ilə görüşlərin birində yardımın miqdarını soruşsam da, ancaq o "Doktor, bu qardaş yardımındır, bu yardımı edən mənə yardım etdim deməz"-, deyərək söhbətdən yayınmışdı".

1920-ci il aprelin 27-də bolşevik Rusiyasının hərbi qüvvələri qeyri-qanuni olaraq Azərbaycana hərbi müdaxilə edərək cümhuriyyət hökumətini devirdi və Azərbaycanı işğal etdi. Azərbaycanın siyasi təsisatları dağıdılaraq bolşevik Rusiyasının nəzarətinə keçdi. 28 aprel işğaldan az sonra Azərbaycanda rus işğalına qarşı milli mücadilə hərəkatı başladı. Qarabağda, Gəncədə, Zaqatalada, Qubada, Lənkəranda, Şəmkirdə, Muğanda və digər bölgələrdə baş verən bu hərəkat Azərbaycanın istiqlalının bərpasına yönəlmiş azadlıq hərəkatı idi.

Qırmızı imperiyaya qarşı başlanan ilk azadlıq hərəkatı Bakının fəhri Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə Qarabağ bölgəsində baş verdi. Üsyançılar Qarabağda sovet işğalına son qoyub Qarabağ İnkilab Komitəsinin üzvlərini həbs etdilər. Nuru paşa Qarabağın hakimi elan edildi. Onun ətrafında Azərbaycan ordusunun zabitlərindən Zeynalov, Səfiyev, sabiq pristav Kərimbəy Qalabəyov və başqaları var idi. İyunun 6-da Nuru Paşanın sərəncamı ilə Şuşa İnkilab Komitəsinin sədri B.Vəliyev, Türkiyə kommunisti Süleyman Nuru, qırmızı molla ləqəbli C.Hüseynov güllələndilər. Ancaq bolşeviklərdən əlavə kömək almış yerli bolşevik hakimiyyəti hərbi birləşmələri ermənilərin yaxından iştirakı ilə azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış əliyalın əhalini qırmağa başladı. Bərdədə və Ağdamda xalqa divan tutan istilacı ordu iyunun 15-də qüvvələr nisbətinin üstünlüyündən istifadə edərək Şuşanı ələ keçirdi. Milli Ordunun hissələri və Nuru paşa Qaryagin və Cəbrayıl istiqamətində geri çəkilib ölkəni tərk edərək Cənubi Azərbaycanda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəzarəti altında olan Cənubi Azərbaycana keçdilər. Onlar buradan Türkiyəyə keçib Mustafa Kamal Paşanın ordularına qoşuldular.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra 1920-ci ildə Türkiyəyə keçərək, İstiqlal Hərbinə qoşulan, qazi və şəhid olan azərbaycanlılar da az deyil. Azərbaycan sovetləşdirildəndən sonra Qarabağda olan Azərbaycan Milli Ordu hissələrinin bir qismi Zəngəzurda ermənilərlə savaşa, Naxçıvana keçmiş, polkovnik Nuh bəyin və polkovnik Səməd Rəfibəylinin (Sayqın) rəhbərlik etdiyi 1200 nəfərlik bir hərbi birlik isə Cənubi Azərbaycan vasitəsilə Türkiyə ərazilərinə daxil olmuşdu. 12-ci diviziyanın tərkibində Qarsı azad etmə əməliyyatında iştirak edən Azərbaycan birlikləri Milli Mücadilə dönəmində Şərqi və Qərbi cəbhələrində sonadək türk ordusu ilə çiyin-çiyinə vuruşublar. Süvari generalı Səməd Sayqın (Rəfibəyov) Cənubi Azərbaycan vasitəsilə Türkiyəyə keçən Azərbaycan birliklərinə komandanlıq etmiş, Mustafa Kamal Paşa ilə şəxsən görüşmüşdü. Mustafa Kamal Paşa 28 yaşlı Səməd bəyə minbaşı rütbəsi ilə türk ordusunda xidmət keçməyi təklif etmiş, Səməd bəy də bunu qəbul etmişdir. 1948-ci ildə general rütbəsi alan Səməd bəy Türkiyə ordusunda generallığa yüksəlmiş ilk xarici vətəndaş olaraq da tarixə düşmüşdü.

Azərbaycan Cümhuriyyəti bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra cümhuriyyət xadimlərinin və ziyalılarının bir hissəsi rus-erməni terroru nəticəsində qətlə yetirildi, böyük bir qismi isə Avropaya, xüsusilə də Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qaldı. Türkiyədə mühacirət həyatı yaşayan siyasi xadimlər və görkəmli ziyalılar türk aydınları ilə əl-ələ verərək Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olunmasına çalışmış, bütün ömürlərini bu ali məqsəd uğrunda mübarizəyə həsr etmişlər.

Mübariz AĞALARLI,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

(Əvvəlki qəzetin 28 may nömrəsində)